

Janusz Mucha*, Łukasz Krzyżowski**

„KRYZYS, KRYTYKA I ZMIANA”. O DZISIEJSZEJ SOCJOLOGII W EUROPIE¹

Tytuł tego eseju nawiązuje do przewodniego tematu ogólnoeuropejskiej konferencji socjologicznej, która odbyła się w sierpniu 2013 roku w Turynie. Nie była to pierwsza wielka europejska konferencja poświęcona obecnemu kryzysowi². Naszym zdaniem temat konferencji dobrze odzwierciedlał trwającą wciąż fazę europejskiego, czy raczej globalnego, kryzysu i intelektualne reakcje nań. Uczestników powitał odchodzący prezydent towarzystwa, umieszczoną w wydrukowanym programie notką, w której pisał: „Obecnie nie ma wątpliwości co do tego, czym według socjologów jest kryzys. Europejski projekt integracyjny nie był nigdy, od samego swego początku, tak bliski załamaniu. Nie potrzebujemy też szczególnego uzasadnienia dla poglądu, iż niezbędna jest teraz krytyka, nauki społeczne, które prezentują poglądy na temat tego, w jaki sposób współczesne społeczeństwa działają, utrzymują spójność i zmieniają się” (Sulkunen 2013). Atmosfera była jednak w Turynie znacznie spokojniejsza niż podczas konferencji genewskiej dwa lata wcześniej.

W eseju tym zajmiemy się tylko sprawami merytorycznymi, pomijając kwestie organizacyjne ESA³. Główna sprawa to dla nas oczywiście sposoby interpretacji kryzysu oraz

* AGH Akademia Górniczo-Hutnicza, jmucha@post.pl

** AGH Akademia Górniczo-Hutnicza, lukasz.krzyzowski@agh.edu.pl

¹ Esej ten przedstawia uwagi autorów na temat XI Konferencji Europejskiego Towarzystwa Socjologicznego (ESA), Turyn 28–31 sierpnia 2013 roku. Znacznie obszerniejsza i kładąca nacisk na nieco inne zagadnienia oryginalna wersja tego tekstu ukazała się w roku 2013 w „The Polish Sociological Review”. Dziękujemy Redakcji PSR za zgodę na niniejszą publikację.

² Por. np. tekst Mucha i Świątek 2012, dotyczący poprzedniej, genewskiej Konferencji ESA, która odbyła się w roku 2011. Tamten artykuł omawia też tematykę wcześniejszych konferencji ESA.

³ Chcemy tu jednak podkreślić kilka spraw organizacyjnych. Nową przewodniczącą ESA została wybrana Carmen Leccardi z mediolańskiego Uniwersytetu Bicocca. Krzysztof Konecki z Uniwersytetu Łódzkiego został członkiem zarządu towarzystwa. W konferencji uczestniczyło około 2600 referentów. Nie zdołaliśmy wziąć udziału we wszystkich sesjach. Pomogli nam w zbieraniu informacji Katarzyna Suwada i Wojciech Kowalik. Następną Konferencja ESA ma się odbyć w roku 2015 w Pradze. Poza pismem „European Societies”, towarzystwo rozpocznie wydawanie swego drugiego kwartalnika: „European Journal of Cultural and Political Sociology”. Jego redaktorem został Charles Turner. W obecnej sytuacji kryzysu, krytyki społecznej i zmiany organizatorzy położyli wielki nacisk na zagadnienie „społecznej odpowiedzialności”, na przykład starając się zredukować wywoływane przez organizację konferencji zagrożenie dla środowiska naturalnego i o to, aby możliwie wiele usług zapewnić za pomocą lokalnych zbiorowości zmarginalizowanych. Program konferencji i księga abstraktów są dostępne pod adresem: <http://www.esa11thconference.eu/programme>.

analizowane i postulowane typy krytyki społecznej i socjologicznej. Skupimy się przede wszystkim na tematyce najważniejszych sesji, czyli plenarnych i półplenarnych. One przecież ściągały największe rzesze uczestników, chętnych do zapoznania się z poglądami znanych i uznanych badaczy, nie tylko europejskich, na tematy na ogół europejskie (ale też globalne).

W sesjach plenarnych (odbyły się dwie) prezentowano różne koncepcje kryzysu. Zaczniemy od sesji kończącej konferencję. Rajeev Bhargava z Uniwersytetu Jawaharlala Nehru w Indiach mówił, z wyraźnie eksponowanej „niezachodniej” perspektywy, o „kryzysie europejskiego sekularyzmu”. Nie chodziło mu o obecny europejski i globalny kryzys ekonomiczny i jego wielorakie aspekty, lecz o meandry realizacji idei politycznego sekularyzmu i rozwój specyficznej sekularyzacji państw europejskich w ciągu ostatnich kilku stuleci. Ten typ sekularyzacji musi być skonfrontowany obecnie ze zjawiskiem migracji do Europy z różnych krajów niechrześcijańskich, w których religia ma wciąż wielkie znaczenie kulturowe. Mimo uznawanego etosu sekularnego humanizmu państwa europejskie wciąż uprzywilejowują kulturę chrześcijańską, dyskryminując inne kultury religijne.

Pozostałe trzy referaty plenarne zajmowały się współczesnym kryzysem w Europie, jego różnymi aspektami oraz krytyką społeczną i socjologiczną. Mary Mello z angielskiego Uniwersytetu Northumbria przedstawiła krytyczną analizę kryzysu finansowego, ale też socjologiczną koncepcję pieniądza i kredytu. Chiara Saraceno z włoskiego Collegio Carlo Alberto nawoływała do zrozumienia kryzysu po to, aby przedstawić i oszacować szanse alternatywnych dróg rozwoju. Skupiła się na systemach opieki społecznej oraz solidarności społecznej w obrębie krajów europejskich i między nimi (w tym drugim przypadku chodziło głównie o solidarność z krajami najbardziej zadłużonymi). Referentka postulowała „aktywne obywatelstwo”, ale niestety nie wyjaśniła tej idei w sposób satysfakcjonujący słuchaczy. Na samej współczesnej krytyce, choć w warunkach kryzysu i zmiany, skoncentrował się natomiast Stephan Lessenich z niemieckiego Uniwersytetu w Jenie. Podkreślił to, że w dzisiejszym świecie, nie tylko w Europie, podejście krytyczne wróciło do głównego nurtu akademickiej socjologii. Poruszał zagadnienie dualizmu „socjologii krytycznej” i „socjologii krytyki”. Postulował rozwój „krytycznej socjologii krytyki”, zmierzającej do zrozumienia tego, dlaczego ludzie, w swych codziennych praktykach krytycznych, faktycznie reprodukują porządek społeczny, utrudniając zmianę społeczną.

Podczas dwunastu sesji półplenarnych faktycznie wygłoszono 23 referaty. W 22 z nich w tytułach znajdowały się terminy „kryzys”, „krytyka” bądź „zmiana”. Jednakże w wielu albo pojęcie kryzysu było bardzo ogólnikowe i użyte raczej metaforycznie, albo też faktycznie chodziło o rozmaite zjawiska kryzysowe, z którymi spotykaliśmy się w całych dziejach Europy. W tym sensie przypominały one wspomniany wcześniej końcowy referat Bhargavy. Dobrym przykładem była bardzo pouczająca prezentacja autorstwa amerykańskiego uczonego Davida Theo Goldberga na temat „rasowych zjawisk religijnych i religijnych zjawisk rasowych”. Poznaliśmy tu różne aspekty kryzysu występującego poza Europą. Michele Lemont mówiła o Brazylii, Izraelu i USA, zaś Bob D. Jessop o USA. Konkretnie tematy, które poruszali mówcy, były rozmaite: uaktywniające obywatelstwo; krytyczna ekonomia polityczna mediów i komunikacji; społeczeństwo konsumpcyjne; młodzież; firmy i indywidualni ludzie na przykładzie włoskim; europejska kultura, w tym religia; współczesne systemy opieki zdrowotnej; strefa euro; sztuka; integracja imigrantów i spójność

społeczna; praca i systemy zatrudnienia. Zajmiemy się tylko tymi referatami, które uważamy za szczególnie ciekawe.

Pekka Sulkunen mówił o konsumpcyjnym boomie lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XX wieku w Europie Zachodniej. Ten boom przyniósł, zdaniem referenta, konsekwencje w postaci rosnącego zadłużenia, a potem zjawisk ubóstwa w grupach stanowiących kiedyś klasy średnie. Ucierpiały na tym rynek pracy, rynek konsumpcji, system zabezpieczenia społecznego. Nierówności społeczne rosną od wspomnianych dekad nieustannie. Sokratis Koniordos, podczas tej samej sesji, zajął się podobnymi zjawiskami, tyle że na podstawie konkretnych, porównawczych badań empirycznych. Skupił się na konsekwencjach kryzysu ekonomicznego w postaci nierównych przesunięć w zakresie konsumpcji. Nierówna skala ograniczeń konsumpcji wzmacnia nierówności społeczne i powiela je zarówno w świecie symbolicznym, jak i materialnym. Mówca zajął się też brakiem równowagi między wspomnianymi zjawiskami a politycznymi celami przyświecającymi kiedyś jednoczeniu Europy.

Referenci eksponowali podczas sesji półplenarnych sytuację kryzysową w Europie Południowej. Vincente Navarro zaprezentował polityczny kontekst obecnego kryzysu ekonomicznego w Hiszpanii i Grecji. Maria Kousis analizowała to, w jaki sposób kryzys finansowy zagroził spójności społeczeństwa greckiego. Zajęła się też zorganizowanymi transnarodowymi protestami społecznymi w Grecji, Irlandii, Portugalii, Hiszpanii i na Cyprze. Co ciekawe, pokazała, iż choć te protesty zakorzenione są w tym kryzysie ekonomicznym, który się rozpoczął w roku 2007, to uznać je można raczej za walkę w obronie praw obywatelskich i wartości demokratycznych niż ekonomicznie rozumianego poziomu życia. Francesca Ramella rozważała problem niskiej innowacyjności firm włoskich i braku współpracy między nimi. Robert Sassatelli pokazał uwarunkowane kryzysem ekonomicznym zmiany stylu życia i konsumpcji włoskich klas średnich.

Kryzys prezentowany był też przez wskazywanie jego konsekwencji dla zatrudnienia/bezrobocia młodzieży. Andy Furlong uznał, na podstawie badań przeprowadzonych w Japonii, że poglądy, iż wkrótce rynek pracy młodzieży wróci do dawnej dobrej normy, są przesadnie optymistyczne, gdyż zmiany na rynku pracy są głębsze niż się na ogół wydaje i w znacznej mierze nieodwracalne. Takie emocje jak gniew, anomia, lęk i alienacja będą dominowały w obecnym pokoleniu ludzi młodych, ale też w pokoleniu następnym. Stałe zatrudnienie, poczucie bezpieczeństwa, przewidywalność dochodów, prawdopodobnie szybko nie wrócą, o ile wrócą kiedykolwiek. Zjawisko to ma jednak charakter klasowy – dotyczy przede wszystkim zbiorowości uboższych. Raczej nie należy się spodziewać buntów i rewolt, gdyż wycofanie i gniew nie przekładają się na mobilizację polityczną. Metka Kuhar przedstawiła jednak odmienne prognozy. Jej zdaniem, poza zjawiskami negatywnymi, których istnieniu nie zaprzeczała, pojawiają się wśród młodych ludzi i inne strategie obronne, takie jak dłuższe niż kiedyś pozostawanie w domu rodzinnym, przedłużanie okresu edukacji, nowe ruchy społeczne. Zmiany takiego typu jak te, które miały miejsce pod koniec lat sześćdziesiątych (ale nie na taką skalę) nie są więc wykluczone. Referentka miała bardzo dobrą opinię na temat innowacyjności, twórczości dzisiejszej europejskiej młodzieży, jej prosumpcyjnych i postmaterialistycznych postaw.

Ważnym pojęciem w badaniach nad kryzysem okazała się „odporność społeczna”. Juan Diez Medrano podjął się pracy analitycznej nad tym pojęciem i jego zastosowaniami. Uznał,

iz niezbędne jest wzięcie pod uwagę instytucjonalnych, kulturowych i strukturalnych czynników, które określają to, w jaki sposób jednostki i zbiorowości reagować będą na sytuacje kryzysowe. Istotną odpowiedzią na kryzys jest przedsiębiorczość. Ponadto rozmaite rodzaje doświadczeń, w tym poznawanie języków obcych i innych niż nasze wzorów kulturowych, wynikające z praktykowania życia transnarodowego, wzmagają bezpieczeństwo życiowe jednostek i grup. Michele Lemont przedstawiła nieco inną conceptualizację odporności społecznej. Odwołała się ona do „społecznego uznania” jako niezbędnego warunku obywatelskiego uczestnictwa. Analizując reakcje na stygmatyzację grup dyskryminowanych, wskazała na przemiany relacji między granicami symbolicznymi a granicami strukturalnymi w świecie dzisiejszego kryzysu.

Ważnymi punktami konferencji były „południowe spotkania specjalne” (Mid-day Specials). Uczestniczyło w nich trzynaście różnego rodzaju grup roboczych. Cztery z nich zajęły się kryzysem i krytyką. Dwie z tych czterech omawiały kryzys w Unii Europejskiej. Dyskutowane zagadnienia dotyczyły głównie strefy euro (Dennis Smith); komunikacji i sposobów zarządzania w czasach kryzysu (Katharine Sarikakis); życia osób bezrobotnych w Europie Południowej (Natalia Canto-Mila); szans, zagrożeń i wyzwań ze strony postępującej integracji ekonomicznej i kulturowej (Max Haller); nowych metod oporu społecznego (Lev Luis Grinberg). Jedna z grup roboczych zajęła się kryzysem systemu akademickiego (John Holmwood i Massimiliano Vaira). Warto przypomnieć, że Międzynarodowe Towarzystwo Socjologiczne (ISA) rozpoczęło kilka lat temu (trwającą do dziś) debatę na ten temat, dostępną na stronie internetowej <http://www.isa-sociology.org/universities-in-crisis>. John Holmwood jest jednym z najaktywniejszych tutaj bloggerów.

Do spotkań specjalnych należały też debaty nad książkami. Sądziłyśmy, że będą tutaj dominowały książki na temat kryzysu, zmiany i krytyki. Tak nie było. Wydawcy zaprezentowali jednak na swych stoiskach niektóre nowe książki dotyczące tych zjawisk i procesów. Należą do nich następujące pozycje: Ulricha Becka (2012) na temat świata w stanie chaosu, Costasa Douzinasa (2013) na temat kryzysu i opory w Grecji, Alaina Touraine’a (2013) na temat perspektyw pokryzysowych. Choć większość z debat nad książkami nie dotyczyła bezpośrednio tematu konferencji, to pojęcia kryzysu, krytyki i zmiany były podczas nich obecne. Przykładami są książka Grahama Daya i Roberta Millera (2012), która pokazuje, że Europa jest dynamicznym projektem, w którym kryzys jest stale obecny oraz praca Asunty Sarlo i Franceski Zajczyk (2012), analizująca ruch kobiecy we Włoszech. Krytyka była też ważnym tematem podczas spotkania z Marco Casellim, który krytycznie analizował instrumentarium badań nad globalizacją.

Niektóre z 36 stałych sieci badawczych (RN) ESA i z 12 mniej trwałych nurtów badawczych (RS) zajmują się niejako „statutowo” takimi zjawiskami i procesami jak transformacje, kryzysy, krytyka. Inne nie mają jednak takiego „obowiązku”. Wśród tych ostatnich znajdujemy sieć badawczą nr 29, „Teoria społeczna”. Co ciekawe, cztery lata wcześniej komitet programowy Dziewiątej Konferencji ESA w Lizbonie zorganizował półplenarną sesję pod tytułem „Trendy i debaty teoretyczne. Jakiej teorii potrzebujemy?”. Zaproszono przedstawicieli tych „potrzebnych” trendów: socjologii jednostek oraz teorii krytycznej. W tym czasie w opinii jednego z zaproszonych dyskutantów, nie było żadnych oznak tego, iż teoria krytyczna, w praktyce badawczej jej zwolenników, w ich publikacjach i referatach konferencyjnych, jest

jednym z wiodących nurtów współczesnej socjologii (por. Mucha 2010). Obecnie, w ramach wspomnianej wcześniej sieci badawczej zainteresowanej teorią społeczną, utworzono sześć grup roboczych zajmujących się konstruowaniem teorii krytycznej i sposobami konstruowania teorii w czasach kryzysu. Takie grupy robocze organizowane były także przez inne sieci i nurty badawcze. Jesteśmy zdania, iż liczba tych grup roboczych, liczba wygłoszonych i przedstawionych w inny sposób referatów, a także ich treść, wyraźnie pokazują, że socjologowie z Europy są pod bardzo silnym wrażeniem trwającego, wieloaspektowego kryzysu, a także że zaczęli już konstruować teorie dotyczące tego, jak może wyglądać Europa, gdy minie obecna fala zjawisk kryzysowych.

Wśród ponad 2500 zarejestrowanych uczestników konferencji było około 180 Polaków⁴. Nie są oni na ogół zaangażowani w szerszą aktywność ESA: ani w organizację działających w jej ramach sieci badawczych, ani nurtów badawczych. Warto jednakże odnotować kilka wyjątków. Po pierwsze, do zarządu tej organizacji został wybrany Krzysztof Konecki. Po drugie, Kaja Kaźmierska była komentatorem w ramach obrad jednego ze spotkań z autorami. Po trzecie, reprezentanci polskiej socjologii zajmują się koordynacją działań kilku sieci badawczych (czyli są ich przewodniczącymi bądź współprzewodniczącymi). Należą do nich: Kaja Kaźmierska (RN03 – Biographical Perspectives on European Societies), Maria Nawojczyk (RN09 – Economic Sociology), Piotr Mikiewicz (RN10 – Sociology of Education). Z kolei Agnieszka Kołodziej-Durnaś wraz z Robertem Bartłomiejskim kierują pracami nurtu badawczego nr 09: Maritime Sociology. Nie jest zatem tak, że Polaków w strukturach ESA nie ma. Niemniej jest to relatywnie niewielka (w stosunku do liczby referatów) reprezentacja polskiej socjologii.

Polacy byli obecni prawie we wszystkich sieciach i w większości nurtów badawczych. Największą liczbę polskich referatów możemy znaleźć w następujących sieciach: RN36 – Sociology of Transformations: East and West (16 uczestników); RN20 – Qualitative Methods (14 uczestników); RN01 – Ageing in Europe (10 uczestników) oraz RN10 – Sociology of Education (10 uczestników). Polacy byli nieobecni w sieciach badawczych poświęconych socjologii zdrowia i choroby (RN16), socjologii ruchów społecznych (RN25), socjologii polityki społecznej (RN26) oraz w regionalnej sieci badania społeczeństw południowej Europy (RN26). Tematyka prezentowanych przez Polaków referatów była niezwykle szeroka i trudno wskazać na dominujące, wyróżniające polską socjologię, wątki badawcze. Na podstawie analizy abstraktów wystąpień warto jednakże zauważyć to, że problematyka, którą przedstawiali w Turynie polscy badacze, rzadko wykraczała poza obszar Polski i poza problemy i zjawiska z nią związane. Niewiele prezentowanych analiz miało charakter porównawczy z uwzględnieniem globalnych kontekstów. Skupiano się raczej na lokalnych zjawiskach analizowanych z perspektywy działających aktorów z wykorzystaniem głównie jakościowych metod badawczych.

Wróćmy, na moment, do opublikowanego parę lat temu podsumowania konferencji genewskiej z roku 2011 (por. Mucha i Świątek 2011). Wyrażona wówczas nadzieja, że

---

⁴ Z naszych obserwacji wynika, że mimo obecności polskich socjologów na konferencji wielu z nich nie wygłosiło w Turynie referatu lub nie zaprezentowało plakatu. Zatem dokładne oszacowanie faktycznej liczby polskiej reprezentacji nie jest możliwe.

większość ze znaczących referatów z tej konferencji zostanie wkrótce opublikowana w dość łatwo dostępnych czasopiśmie i zbiorach, okazała się trafna tylko częściowo. Poprzednia konferencja podjęła bardzo aktualny i znaczący zarówno społecznie, jak i badawczo, temat „niespokojnych czasów”, w których żyjemy już od kilku lat. Podczas tamtej konferencji, debatowano na temat tych szerokich zagadnień zarówno w sposób bardzo ogólny (podczas sesji plenarnych i półplenarnych), jak i w sposób szczegółowy (podczas zebrań grup roboczych). Socjologowie europejscy poświęcili tę konferencję problemom istotnym nie tylko dla Europy, ale i dla całego świata, problemom, które mogły przynieść dalekosiężne i trudne do przewidzenia konsekwencje.

Konferencja turyńska z roku 2013 zorganizowana została w nieco odmiennej sytuacji. Globalny, w tym europejski, kryzys wszedł w nową fazę, ale równocześnie wydaje się, że widać światło w tunelu. Dawne tematy, takie jak neoliberalna polityka, gospodarka i ideologia, a także utracone systemy powszechnej opieki społecznej, wciąż są ważne dla wielu socjologów. Podejście krytyczne stało się standardowe, choć nie wydaje się nam, aby było dominującym nurtem analizy polityki, gospodarki i społeczeństwa, ale także samych nauk społecznych. Krytyka jest nie tylko „negatywna”. Dla wielu mówców (referentów i dyskutantów) obecny kryzys stał się okazją do tego, aby przewartościować dawne układy instytucjonalne i zarysowywać nowe, bardziej elastyczne rozwiązania.

BIBLIOGRAFIA

- Beck, Ulrich. 2012. *Twenty Observations on a World in Turmoil*, Cambridge: Polity.
- Caselli, Marco. 2012. *Trying to Measure Globalization: Experiences, Critical Issues and Perspectives*, London – New York: Springer.
- Day, Graham i Robert Miller (red.). 2012. *The Evolution of European Identities: Biographical Approaches*, London: Palgrave Macmillan.
- Douzinas, Costas. 2013. *Philosophy and Resistance in the Crisis. Greece and the Future of Europe*, Cambridge: Polity.
- Mucha, Janusz. 2010. *Socjologia jednostek i teoria krytyczna. Konferencja lizbońska o aktualnych debatach w socjologii teoretycznej*, „Studia Humanistyczne AGH” 8, 1, s. 9–24.
- Mucha, Janusz i Paulina Świątek. 2011. „*Stosunki społeczne w niespokojnych czasach*”. *Uwagi o socjologii kryzysu na początku XXI wieku*, „Kultura i Edukacja” 4, s. 226–238.
- Mucha, Janusz i Paulina Świątek. 2012. „*Social Relations in Turbulent Times*”. *Comments on Sociology of Recent Crises*, „Kultura i Edukacja” 6 (92), s. 125–135.
- Sarlo, Assunta i Francesca Zajczyk. 2012. *Dove batte il cuore delle donne? Partecipazione politica e voto in Italia*, Roma: Laterza Editore.
- Sulkunen, Pekka. 2013. *The President's Welcome*, w: *ESA 2013 Torino 11th Conference, Programme Book*, s. 1.
- Touraine, Alain. 2013. *After the Crisis*. Cambridge: Polity.